

III

İslam İdaresinde Ermeniler

Doç. Dr. Mehmet OG

*Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
Trabzon*

İlk ve Orta Çağın hâkim devletleri olan Roma, Bizans, Med ve Sâsâni'ler döneminde siyasi ve ticari çekişme alanlarından biri de Kafkaslar olmuştur. Batı medeniyetini temsil eden Roma ile Doğu'nun güçlü devleti Pers ve Sâsâni'ler arasında sürekli el değiştiren Kafkaslar, bunun sonucu olarak hem Fars kültüründen hem de Roma ve Bizans kültüründen bünyesine çok şeyler katmıştır. Adı geçen iki medeniyetin çekişmesi, aynı zamanda dini mücadeleye de sahne olmuştur. İslâm hâkimiyetine kadar Kafkas toplulukları Hıristiyanlık ve Zerdüştlük arasında tercih yapmak zorunda kalmışlardır.

İslâmiyet'in gelmesiyle Ortadoğu ve Asya'daki siyasi dengeler bozulmuş, Kafkaslarda Bizans-Sâsâni mücadelesi yerini İslâm-Bizans mücadelesine bırakmıştır. İslâm orduları bölgeye geldiğinde, tam kurumsallaşmamış Hıristiyan halklar, pagan topluluklar yaşamaktaydı. Siyasi birliktelikten yoksun farklı etnik gruplara rağmen, bölgede güçlü bir devlete sahip olan Hazarlar Müslümanların karşısına çıktı. Buna bir de Kafkas Hıristiyanlarının hamiliğini yapan Bizans eklenmiş, İslâm orduları bir yandan adı geçen devletler, diğer yandan alışmadıkları dağlık arazi ile uzun yıllar mücadele etmişlerdir. Zaten Bizans, Hazarları sürekli desteklemiş ve Müslüman Araplar, devrin iki süper gücü ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kafkas coğrafyasının gerek İslâm devletleri gerekse Bizans ve Hazarlar için hem serhat boyu olması, üzerinde ayrıntılı durulacağı üzere önemli ticaret merkezi özelliği, hiçbir devletin kolayca vazgeçemeyeceği stratejik bir bölge olmasını

sağlamıştır. Nitekim Batı dünyası Kafkas Hıristiyanlarına 20. yüzyılın başlarından itibaren ilgi duymaya başlamıştır. Kafkaslardaki yerli halkın Arap ordularına direnişi, bir nevi İspanyol Hıristiyanların Endülüs'e karşı mücadelesine benzetilmekte ve ayrı bir değer vermektedirler. İslâm ordularının daha ziyade Güney Kafkaslardaki nüfuz mücadelesi, arada kesintiler olmakla birlikte Selçuklu hâkimiyetine kadar sürmüştür. Selçuklulardan sonra bölge hemen hemen sürekli Türklerin ve İranlıların hâkimiyeti altında kalmıştır.

İLK İSLAMİ FETİHLER VE ERMENİLER

Müslümanların Güney Kafkasya'daki ilk fetihleri hakkında Ermeni ve İslâm kaynaklarında farklı rivayetler ileri sürülmektedir. Fetihler, Doğudan Sâsâni, Batı'dan ise Bizans zaferiyle gerçekleştirilmiştir. Rivayetler, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelîği yılları arasında değişik tarihlere işaret etmektedir. Ancak genel bir ifadeyle belirtecek olursak, fetihlerin Hz. Ömer döneminde başlayıp Hz. Osman devrinde tamamlandığı belirtilebilir. Yermük galibiyetinden sonra Şam üzerinden Mezopotamya'ya yönelen İslâm orduları sürekli akınlar yapmaya başladılar. Irak ve Suriye arasında kalan ve Bizans'ın elinde bulunan Cezire'nin alınması zorunlu olmuştu. Cezire ve Güney Kafkasların Şam veya Irak ordusundan hangisi tarafından fethedildiğine dair rivayetler çelişkilidir. Çağdaş tarihçiler, Seyf b. Ömer'in rivayetlerini kullanan klasik kaynakların dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Seyf'in Irak tarafına dâhil olduğu için, savaş gelirleri endişesiyle taraflı davranabileceği görüşündedirler¹. Söz konusu tartışmalara rağmen Cezire'nin ve bunun uzantısı olan Kafkasların fethinin Şam ve Irak ordularının işbirliği ile gerçekleştiği sonucuna varabiliriz². Aslında tartışmanın temelinde, daha önce de belirtildiği gibi ganimetlerden fazla pay alma ve fetih şerefının kime ait olduğu rekabeti yatmaktaydı. Nitekim Hz. Osman Irak askerlerine de pay vererek sürtüşmeyi kısmen de olsa gidermeyi başardı³.

Cezire'nin fethinden sonra Doğu Anadolu'da fetih hareketlerine devam eden İslâm orduları ilk aşamada, 639' yılında Urfa, Ahlat, Erzurum gibi önemli şehirleri ele geçirdiler⁴. İyaz b. Ganem bu ilk seferde muhtemelen Ermenilerin önemli şehri Dvin'e kadar ilerlemiş ancak Ermeni topraklarına tam olarak hâkim olamamıştır. Bununla birlikte İslâm orduları Güney Kafkasya'nın Batı sınırlarına dayanmıştır. İslâm

ordularının Güney Kafkasya'ya girdikleri diğer saha ise Azerbaycan'ın güneyi olmuştur. Nihavend savaşından sonra İslâm orduları bir yandan Azerbaycan, diğer yandan Horasan tarafına ilerleyerek Sâsânilere destek veren ve ileride potansiyel tehlike oluşturabilecek yerleri işgal ettiler⁵. Söz konusu bölge halkları, Sâsâni ordusuna önemli katkılarda bulunmuştu ve hâkimiyet altına alınması güvenlik açısından gerekliydi. Sonuç olarak 639 yılında gerçekleşen ilk İslâm akınları, ertesi yıl devam edecek olan Güney Kafkasya fetihleri için zemin hazırladı.

Azerbaycan ve Ermeni sınırlarına yaklaşan İslâm orduları Hz. Ömer'in emriyle bir taraftan Ermenistan içlerine, diğer taraftan Hazarların önemli şehri Bâbü'l-Ebvâb üzerine fetih hareketlerine devam ettiler. Süraka b. Amr, Abdurrahman b. Rebia, Bukeyr b. Abdullah ve Habib b. Mesleme idaresindeki ordular iki koldan Kafkaslara yöneldiler. Bunlardan Abdullah b. Rebia, Bâbü'l-Ebvâb (Derbend) şehrini alarak (640) Hazar sınırlarına ulaşmış oldu⁶. Habib b. Mesleme ise batıdan ilerleyerek Ermeni şehri Dvin'i almış ancak fazla ilerleyememişti. Ömer döneminde Kafkaslarda sınırlı da olsa ilerlemeler kaydedilmiş, mücadeleler sürmüştür.

Hz. Osman halifeliği alıp Muaviye'yi Şam valisi olarak atadıktan sonra Bizans ve Kafkas politikası Muaviye tarafından belirlenmiştir. Bu yüzden 644 yılından sonraki Güney Kafkasya fetih hareketlerini Muaviye politikası olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Bu tarihten sonra gerçekleşen Kafkasya fetihleri, halifenin de izniyle Muaviye tarafından idare edilmiştir. Bu bağlamda Muaviye'nin yaptığı ilk düzenleme, Bizans savaşlarında oldukça tecrübeli bir komutan olan Habib b. Mesleme'yi, (645) Ermeniye, yani Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya fethiyle sorumlu komutan ataması olmuştur⁷. Bu sayede Ömer devrinde yarıda kalan fetihlerini tamamlama imkânı bulan Mesleme, Erzurum, Dvin ve Nahçıvan'ı alarak Ermeni topraklarında hâkimiyet sağladı⁸. Osman devrinde Güney Kafkasya'da sağlanan başarılı fetih hareketleri ve geçici barışın mimarı olarak Muaviye'nin diplomatik başarılarını burada vurgulamak gerekir.

Bizans'ın Ermeniler nezdinde güven vermeyen politikası ve Feodal beyleri sık sık cezalandırması başta Ermeniler olmak üzere diğer gayri müslim Kafkas halklarını Araplara yaklaştırıyordu. Bizans tarafından sürekli baskı altında tutulan, ancak kolay kolay vazgeçilemeyen Ermeni beylikleri Arap tarafına geçmek için uygun zamanı bekliyorlardı. Bizans 645 yılında Pakraduni ve Ruşduni ailelerinin her ikisine de destek

vererek Ermeni topraklarındaki hâkimiyetlerini destekledi⁹. Arap saldırılarının devam ettiği bu yıllarda Bizans İmparatoru II. Constans (Konstantin) Ermenileri ve Kafkas milletlerini Grek Ortodoksluğuna geçirme çalışmalarını sürdürmekteydi. Bizans bir yandan mezhep baskılarını sürdürürken öte yandan Güney Kafkasya'da nüfuz sahibi olan iki feodal güçten Pakradunileri müttefik olarak kabul etti. Buna karşın Pakradunilerden daha kuvvetli olan ve aynı zamanda Bizans'tan intikam almak için fırsat bekleyen Ruştuniler Müslümanlarla işbirliği yapmakta gecikmediler. Muaviye bu fırsatı kaçırmayarak Teodor Ruşduni'yi (653) Ermenistan ve havalisinin valisi olarak tanıdı. Kendisine vergi indirimini ve siyasi olarak geniş yetkiler verilerek özerk bir idari yapıyla serbest bırakıldı¹⁰. İslâm hâkimiyetinin söz konusu bu uygulaması sadece Ermeniler için değil Alban, Gürcü, Ağvan gibi diğer Güney Kafkasya halkları içinde geçerlidir. Zaten Hz. Osman döneminde Derbend sınırına kadar ilerlenmiş Güney Kafkasya büyük oranda fethedilmişti. Genel olarak büyük devletlerin Ermenileri muhatap olarak seçmişlerinin nedeni, onların Bizans'ın en yakını ve güç olarak da diğer toplumlardan daha üstün olmalarıdır. Tam da bu nedenle Ermeniler, Bizans ve İslâm devleti arasında sıkışıp kaldılar. Bu durum aslında yeni bir politikanın sonucu değildi. Ermeni beylikler öteden beri, halkı göz ardı ederek kendi çıkarları uğruna zaman zaman güçlü devletlerin politikalarına alet olmaktadır.

Böylece Hz. Osman döneminde Doğu Anadolu ve Kafkaslarda İslâm hâkimiyeti tamamen sağlandı. Ancak bu hâkimiyetle her şey bitmediği gibi, aksine Kafkaslardaki İslâm-Bizans mücadelesi bir bakıma yeni bir sürece girmişti. Zaten Bizans'ın merkezi politikası da özerk yapılanmalara ters düşüyordu. Onlara göre, Araplar gibi özerk bir yönetime izin vermek yeni çözümlere zemin hazırlayabilirdi¹¹. Önceki satırlarda söz konusu edildiği gibi Güney Kafkasya Bizans için kolayca vazgeçilecek bir bölge değildi. Gerek gelir kaynakları, gerekse stratejik önemi gereği söz konusu bölge Bizans'ın hayat kaynaklarından biriydi. Zaten Mısır ve Suriye gibi İmparatorluğu besleyen topraklar geri gelmemek üzere elden çıkmıştı. Bu durumda Bizans, Güney Kafkasya için her türlü tehlikeyi göze alarak politikasını ona göre geliştirdi.

Muaviye-Teodor Ruşduni ittifakının hemen ardından İmparator Constans (Konstantin) Kafkaslar üzerine tahminen 100 bin kişilik bir orduyla hareket etti. Amacı Ermeniler, Gürcüler, Albanlar ve diğer gayri müslim halkı büyük bir cezaya tabi tutmaktı. Bu meydan okumaya

karşı ilk aşamada ne Ermeniler ne de Gürcüler geri çekilmediler. Constans Erzurum'dan Dvin'e kadar katliam tehdidiyle ilerledi. Ancak Ermenilerin en saygın din adamı olan III. Nerses'in yoğun çabaları ve yalvarması sonucu bu istiladan vazgeçildi. Ayrıca Kafkas Hıristiyanları zorla ve göstermelik olarak Kadıköy konsülü kararlarını kabul ettiklerini bildirdiler¹². Tarihçiler Bizans İmparatorunun olayı fazla büyütmeden ve ileri girmeden İstanbul'a geri döndüğünü naklederler. Ancak sadece rahip Nerses'in yalvarmaları ve sebepsiz geri dönüş yeterli bir izah olarak görülmemektedir. Bizans'ın Balkanlar ve Avrupa'da sürekli savaş hali, olası bir İslâm ordusu ya da yerli direnişe karşı savaşı göze alamaması geri dönüşü etkilemiş olabilir. Bunun yanı sıra Ermeni ve Gürcülerin uzun yıllardır mezhep baskısı karşısında taviz vermeyen tutum içinde bulunmalarının da Bizans'ı bu konuda ümitsiz kılmış olması imkân dâhilindedir. Bizce hepsinden önemlisi yerli halkın İslâm idaresi karşısındaki memnun hali, Bizans'ı Hıristiyanları tamamen kaybetme endişesine düşürmüştür ve bu durum geri çekilmenin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Nitekim Bizans ordularının çekilmesini takiben tekrar İslâm egemenliğini tanımaları, bu durumu teyit eder bir gelişmedir.

Muaviye, Ermeni liderlerin taraf değiştirme tehlikesine karşı Kafkaslara asker yollama kararı almışken Ermeniler, Bizans'ın kendilerine yapmış oldukları dini baskı ve zulümleri gerekçe göstererek tekrar İslâm hâkimiyetine girmeyi kabul ettiler¹³. Bununla birlikte Bizans da baskılarına devam etti ve İmparator Jüstinyen bizzat Ermenistan'a giderek halkı tehdit etti. Ermeniler ise Müslümanlardan aldıkları güvenle Rumlara, adeta tarih boyunca çektikleri sıkıntıları dile getiren şu cevabı verdiler:

“Biz Bizanslılara ne zaman tabi oldu isek en kötü zamanlarımızda ancak anlamsız bir yardımdan başka bir şey görmedik. İtaatimiz birçok defalar hakaretlerle karşılandı. Size sadakat yemini etmek, kendimizi yıkıma sürüklemektir. Bizi, hakkımızda en iyi şekilde himaye eden bugünkü sahiplerimize bırakın.”¹⁴.

Hz. Osman dönemindeki İslâm hâkimiyeti Ermeni sahasında bu şekilde sağlandıktan sonra diğer Kafkas halklarıyla da ilişkiler devam etmekteydi. Gürcüler, Albanlar ve Azerbaycan ahalisi Habib b. Mesleme'nin 645 yılındaki fetihleri ile İslâm hâkimiyetine girdi. Gürcü sahasında ilk fetih hareketlerinde Hazarlar ile mi yoksa Bizans ile mi savaşıldığı net değildir. Adı geçen bölge sakinlerinin egemenlik altına

alınması Ermeniler kadar sorun teşkil etmemiştir. Kısmi direnişler olmakla birlikte feodal beyler İslâm Devleti'ne karşı direnmenin bir anlamı taşımayacağını anladıklarından Mesleme'ye elçiler göndererek bağlılıklarını bildirmişlerdi¹⁵. Habib b. Mesleme cizye karşılığında dini ve kültürel haklarını tanıyan anlaşma metnini imzaladıktan sonra Tiflis'te İslâm egemenliğini pekiştirmek için çalışmalar başlattı. Bu bağlamda ilk olarak bölgeye Arap kabileler yerleştirildikten sonra İslâm'ı yaymak için din adamları da tayin edildi. Abdurahman b. Cez es-Sülemi'nin yapmış olduğu tebliğin başarılı sonuçlar verdiği ve İslâmlaşmanın az da olsa başladığı rivayet edilmektedir¹⁶.

Güney Kafkasya, Cezire fetihlerinin devamı olarak ele geçirildikten sonra Cezire eyaletine bağlı İrminiye valiliği olarak ayrı bir şekilde idare edilmeye başlandı. Ancak ifade edildiği gibi Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan toprakları siyasi gelişmelere göre farklı merkezlerden de idare edilmiştir. Azerbaycan kimi zaman Kufe ve Tebriz'e yönlendirilmiştir¹⁷. Ermenilerin güven vermeyen bağlılıkları ve Hazar tehlikesi karşısında Kafkaslar ihmal edilmemiş, zaman zaman bölgenin idari statüsünün değiştirilmesi gereği duyulmuştur. Değişik uygulamalara rağmen, coğrafya yazarlarınca genelde şu taksimat rivayet edilmektedir. Ermeniye ya da İrminiye olarak tanımladıkları topraklar bugün büyük oranda güney Kafkasya'yı işaret etmektedir. Bundan dolayı İrminiye denilen toprakları dört kısma ayırmışlardır. Bu taksimata göre Güney Kafkasya şu coğrafi bölgelerden oluşmaktaydı:

1. Ermeniye: Arran, Tiflis, Berda, Beylegan, Şirvan
2. Ermeniye: Cürzan, Suğdebil, Bab Feyruz, El-Lakz
3. Ermeniye: Busfurracan, Debil, Sirac, Bagravand, Neşave
4. Ermeniye: Kalikala (Erzurum), Arciş, Şimşat, Hilat, Bacuneys

Bu sınıflama her zaman bir olmamakla birlikte Kafkaslarda taksimat hâkimiyet alanına göre zaman zaman değişmiştir. Neticede yaygın olarak Van Gölü civarı, Gürcistan ve Azerbaycan, önceki büyük devletlerde olduğu gibi hem bir coğrafi alan, hem de eyalet olarak tanımlanmaktadır¹⁸. Nitekim İstahri, Ermenistan ve Azerbaycan havzasını bir gördüklerini, ona göre değerlendirmeler yaptıklarını nakletmektedir¹⁹.

İrminiye olarak taksim edilen Güney Kafkasya vilayetinin taksimi hususunda Mükrimin Halil Yınanç daha farklı bir idari yapılanma sunmaktadır. Buna göre İrminiye Hz. Osman ve Ali döneminde Azerbaycan valiliği tarafından idare edilmeye başlandı. Emeviler

devrinde ise Hişam'ın reformlarına kadar Cezire valiliği ile birleştirildi. Hişam iktidarında ise Güney Kafkasya'nın çoğunluğu hâkimiyet altına alındığı için Ermenistan, Arran, Azerbaycan, Berza, Gürcistan ve Şirvan şehirleri de dâhil edilerek Güney Kafkasya'nın hemen hemen tamamını teşkil eden coğrafya İrminiye Valiliği olarak ayrı bir yönetime tahsis edildi. Abbasiler devrinde ise Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan adeta ayrı birer vilayet olarak idare edilmeye başlandı. Bizans saldırılarının tehlikeli boyutlara ulaşması sonucu Ermeni bölgesi için Dvin merkez olarak seçilerek idaresine ayrı bir özen gösterildi²⁰.

KAFKAS HİRİSTİYANLARINDA İSLÂM ALGISI

Müslümanların Hıristiyan coğrafyasında siyasi üstünlüğünü kurmasından Orta Çağın sonlarına kadar İslâm, Hıristiyan toplumlarda sürekli sorun teşkil etmiştir. İslâm'ın ilk yıllarından Avrupa'nın aydınlanma dönemine kadar farklı İslâm tasavvuru izlenmekle birlikte bilhassa Orta Çağ Hıristiyan aydınlarındaki İslâm anlayışı hemen hemen aynı çizgide devam etmiştir. Hıristiyan din adamları ve tarihçilerin tamamen cahilce ve tanımadan ön yargılarla dolu İslâm tanımları geniş halk yığınlarını etkilemiş, Müslümanlara onların öngörüsü ile bakmalarına neden olmuştur. İslâm sorunu Avrupa ve Hıristiyan dünyası için teolojik ve pratik anlamda iki alanda masaya yatırılmıştır²¹. Hıristiyan topraklarının önüne geçilemeyen elden çıkışı ve ticari sahaların elden çıkışı, Hıristiyan halkın İslâmı kabul etmeye başlaması fiili karşılaşmanın bir boyutu idi. Söz konusu etkileşimler tarih boyunca farklı boyutlarda gelişmiş iki toplumun tanışmasına, zaman zaman büyük savaşlar ve barışlara sahne olmuştur. Meselenin teolojik boyutu ise oldukça karmaşık durumdaydı. Hıristiyanlar İslâm'ı tanımlamak ve gizemini çözmek için uzun yıllar farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İslâm'ın ve tebliğcisi peygamberin algılanışı, aydınlanma çağına kadar cahilce ve önyargılı ifadelerle dayanmaktaydı. İlk izlenimleri, herhangi bir İslâm kaynağını ya da kutsal kitabını görmeden tamamen şifahi bilgiler ve tahrif edilmiş Kitâb-ı Mukaddes metinlerindeki akıl almaz yorumlara dayanmaktaydı.

Hıristiyan din adamları ve aydınlar nezdinde ortaya çıkan bu yeni din, dünyanın sonunun bir işareti mi, yoksa Hıristiyanlığın sapık bir mezhebi miydi? X. yüzyıldan önceki Hıristiyan aydınlardaki İslâm algısı tam anlamıyla cahillğin ifadesiydi. Tamamen kulaktan duyma

bilgilerle, pagan kültürün etkisinde kalarak yapılan değerlendirmeler karşımıza çıkmaktadır. Hz. Muhammed; Deccal, şeytanın askeri, dini dünyevi ihtirasları için uydurmuş kadın düşkününü bir lider olarak tasvir edilmiştir. Buna ilaveten İslâm dinini de, Hıristiyanların Orta Çağdaki dini düşmanları olan Maniheizm gibi Hıristiyanlıktan alınmış bir mezhep olarak algılamaktaydılar. Hatta mücadele halinde oldukları Slav ve Norman kavimlerinin inançlarına benzer putperestlik olarak değerlendirme eğilimindeydiler. Batıyı bu duruma sevk eden amil şüphesiz korku psikolojisinden kaynaklanmaktaydı. Arkası kesilmeyen siyasi mağlubiyetler doğal olarak düşmanı kötü göstermeyi gerektirmekteydi. Buna bir de özgür düşünce ve araştırma diye değer bilmeyen bir Ortaçağ felsefesi eklenince sunucun böyle olması kaçınılmazdı. Avrupa ne zaman ki İslâm dünyası karşısında siyasi üstünlüğünü sağlamaya başladı, işte ondan sonra rahatlığın verdiği psikolojiyle objektif yorumlar yapılmaya başlandı. Şüphesiz buna aydınlanma çağının getirdiği hür düşünce ortamını da eklemek gerekir. Şimdiye kadar sadece Tevrat ve İncil yorumlarına dayanan araştırmalar, artık İslâm kaynakları tahlil edilerek yapılmıştır²².

Kalanlatlı Moses, tarihinde; "...biz İsa'dan Sâsânilerin zayıflayacağı yıllarda yalancı peygamberlerden Muhammed adında birinin ortaya çıkacağını duyduk. Bu yayla silahlanmış merhametsiz ve cinli adam çölde faaliyet gösteriyordu. Bir gün Muhammed Bahira adlı bir rahib'in karşısına yayıyla çıkar. Bahira Muhammed'e oğlum günaha girme ben de senin gibi insanım der. Muhammed de cevaben, madem insanısın o halde niçin mağarada yaşıyorsun. Neticede İsa'nın yaratılmış olduğuna inanan yalancı rahip Muhammed'e inancının esaslarını öğretir ve Araplar arasında yaymasını ister" diye anlatır. Movses ilerleyen satırlarda aynı şekilde İslâm'ı sapık bir mezhep, Muhammed de dini kendi icad eden ve inceliklerini Bahira'dan öğrenen hastalıklı bir meczup, şehveti için evlilikler yapmış bir insan olarak tasvir edilmiştir²³. Malum olduğu üzere bu ifadeler, Orta Çağ Hıristiyan dünyasının klişeleşmiş görüşleridir. Zaten Kafkas milletlerinin büyük çoğunluğu Hıristiyanlığı, Suriye ve Mezopotamya Hıristiyanlarından aldıkları için İslâm hakkındaki bilgileri buradan besleniyordu. Aynı çizgide olan Ermeni Sebeos Kroniği de "...tek amacı peygamberlik olan İsmail soyundan Muhammed, taraftarlarına İbrahim peygamberin dinine dönmeyi tebliğ ediyordu" şeklinde tanımlamaktadır²⁴.

Gürcü kaynağına baktığımızda da hemen hemen aynı yaklaşım sergilenmekte, Müslümanlar karşısında alınan yenilgiler, kutsal kitaplardaki ifadeler yorumlanarak Müslümanlar aşağılanmaktadır. Keşişler Heraklius'a Müslüman kuvvetler hakkında; "Sara'nın kovmuş olduğu, Sara'nın köpeklerinin önünden kaç, çünkü onlar doğuda ve batıda önlenemez" anlamında tavsiyede bulunmaktadırlar²⁵. Yine aynı eserde, Gürcülerin başarısızlığı günahkârlıklarına bağlanarak bundan dolayı Allah'ın kendilerine Arapları bela olarak gönderdiği şeklinde yorumlanıyor²⁶.

İlk fetih yıllarından itibaren rahat bir ortama kavuşmalarına rağmen, Müslümanlarla olan ittifaka Ermeni din adamları her zaman mesafeli durmuşlar, ilişkiler olumlu seyretmeye başladığında yöneticileri ihanetle suçlamışlardır. Bunun tipik örneğini Muaviye döneminde görmekteyiz. Muaviye'nin valiliği döneminde Bizans İmparatoru II. Constans Ermeniler üzerinde yoğun bir dini ve siyasi baskı kurdu. Ermenileri Kadıköy konsülü kararlarını almaya zorladı. Bunun üzerine Ermeni din adamlarının ve beylerinin çoğu Teodor Ruşduni liderliğinde İslâm hâkimiyetini tercih ettiler. Ancak zamanın klasik kaynakları Ruşduni'nin bu tavrını, deccal ile işbirliği²⁷, ölümlerle randevu ya da cehenneme davetiye almak²⁸ şeklinde yorumlamışlardır.

Görüldüğü gibi Kafkas Hıristiyanlarındaki İslâm anlayışı, Avrupa'dan ve diğer Hıristiyan toplumlardan farklı bir seyir sergilememektedir. Üstelik bunlar Avrupa'ya göre Müslümanlarla daha yakın temas halindeydiler. Ancak ifade edildiği gibi korkunun verdiği psikoloji ve içlerindeki kısmî İslâmlaşma hareketleri, onların gerçekleri söylemesine engel olmuştur. Buna bir de din adamlarının halk üzerindeki siyasi nüfuzu eklenince durumun bu şekilde seyretmesi kaçınılmaz olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen İslâm'ı yakından tanımanın verdiği bazı avantajlar da meydana gelmiştir. Başta Gürcüler olmak üzere Albanlar ve diğer Kafkas kavimlerinde önce bireyler, sonradan kısmî gruplar İslâm'ı benimsediler. Bu gelişmeler, ilerleyen asırlardaki hızlı İslâmlaşmanın zeminini hazırlaması bakımından önemli sayılmalıdır.

EMEVİLERİN ERMENİ POLİTİKASI

Emevi hakimiyetinin başlarında Dvin, Erzurum (Kalikala), Erzincan, Malazgirt, Bitlis, Ahlat, Erciş, Nahcivan, Ani, Kars şehirleri Ermeniy'e'nin en aktif şehirleriydi. Halifeler zamanında halkın çoğunu

yerli Ermeniler oluşturuyordu. Kuvvetli Arap toplulukları Erzurum, Dvin, Barzaa (Arran) Tiflis Şehirlerinde bulunmaktaydı. Malazgird civarı Arapların Kays kabilesince yoğun olarak işgal edilmiřti²⁹. Bu arada Dvin'e yerleştirilen askeri garnizon MÜslümanlar için hem bir güvence hem de Kafkaslarda yapılacak seferler için üst olarak kullanıldı. Bu MÜslüman halk ilerde İşlâm kÜltürünün temsilcisi olarak bölgede iz bırakmıştır. Ermeni topraklarının Karadeniz-Mezopotamya ticaret yolu üzerinde bulunması ve Bizans ile sınır boyu olması itibarıyla ayrı bir öneme sahipti. Ayrıca doğal kaynakları ve İpek Yolu ticaretinin önemli kavşağı olması nedeniyle de ekonomik değeri vardı. İnan ve Ermenistan'dan gelen mallar Trabzon vasıtası ile Bizans içlerine nakledilirdi³⁰.

Muaviye şam valiliği esnasında Teodor Ruşduni vasıtasıyla başta Ermeniler olmak üzere Güney Kafkasya sorununu halletmiş, bölgede geçiici bir barış ve huzur ortamı sağlanmıştı. Ruşduni ailesinden sonra Ermenilerin sorumluluğuna getirilen Mamıgonyan sÜlalesi Ali-Muaviye çekişmesinden fırsat bularak Bizans tarafına geçtiler³¹. Muaviye Ermenilerin bu tercihlerini unutmamış, iktidarının ilk yıllarından itibaren gerekli girişimlere başlamıştır. İlk olarak Mamıgonyan sÜlalesinden Krikor Mamıgonyan'ı İşkhan (Vali) olarak tayin etti. Krikor'un yaklaşık yirmi yılı aşan idaresi, yerel tarihçiler tarafından da onaylandığı üzere Ermeni halkın en rahat dönemi olarak yorumlanmaktadır³².

Ermeni topraklarındaki huzur ortamı, efendileri olan Arapların iç huzurunun bozulmasına paralel olarak değişti. 680 yılında Kербela vakasıyla başlayan iç savaşlar İşlâm devletini oldukça derinden etkiledi. Hz. Ali dönemindeki gibi MÜslümanlar tekrar büyük kayıplar verdiren mücadelelere girdiler³³. Ermeniler, Ağvanlar ve Gürcüler bu fırsattan istifade ederek MÜslümanlara karşı ayaklandılar. Bu arada Hazarlar da Gürcü topraklarına akın ettiler. İşlâm hükümetine sadık olan Krikor Mamıgonyan yine verdiği sözden dönmemiş sadakatini devam ettirmiştir. Ancak bu sadakatın bedelini hayatıyla ödemiş, isyancı Ermeniler tarafından öldürölmüřtür³⁴. Araplar, bu gelişmeler üzerine klasikleşecek olan Ermeni politikası gereği başka bir sÜlaleyi Ermenilerin başına vali olarak atadılar. Pakraduni sÜlalesinden Aşod Pakraduni 686 yılında göreve geldi. Doğu eyaletlerinden vazgeçmeyen Bizans, Ermenileri rahat bırakmayarak II. Jüstinyen'in kararıyla Ermeniler üzerine büyük bir sefer düzenledi (689). Bir bakıma Ermenileri cezalandırmak girişimi olarak tarif edilen söz konusu seferde asıl amaç Arap hâkimiyetine son

vermekti. Neticede Bizans ve Arap ordusu arasında kalan Ermeniler bu yıllarda oldukça zor günler geçirdiler³⁵.

Abdülmelik b. Mervan (685-705) devrinde Ermenilere karşı sert bir tavır sergilenmiştir. Aslında bu tutum sadece Ermenilere karşı değil, devletin tüm tebasına karşı uygulanmıştı. Çünkü yeni halifenin ideali, devlet otoritesini sağlamlaştırmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmektir. Abdülmelik, Bizans baskısı karşısında ilk aşamada fazla direnç göstermedi. Hatta diğer bölgelerdeki mücadele için anlaşma yoluna gitti. Barış Bizans için avantaj sağlamış, zaten bunalımda olan devleti rahatlatmıştı. Anlaşma gereği IV. Konstantin'e önceden ödenmekte olan vergi daha da artırılarak Kıbrıs, Ermenistan ve Gürcistan'ın geliri iki devlet arasında paylaştırıldı³⁶. Abdülmelik döneminde zımmilere karşı baskı politikası izlenmiş, ellerinden bazı hürriyetler alınmıştır. Bunlara ilaveten Abdülmelik'in İslami para sistemine geçişi, Bizans parasının geri plana itilmesine sebep olmuştur. Araştırmalara göre bu durum Bizans'ın bölgede baskı uygulamasına netice olarak bölge halkının arada kalmasına neden olmuştur³⁷.

Emeviler, Bizans'ın Kafkaslardan çekilmesinden sonra ilk fırsatta Ermeniler üzerine ordu gönderdiler. Mervan b. Muhammed idaresindeki kuvvetler isyancı Ermeniler üzerine akınlar düzenleyerek yüklü miktarda ganimetle Şam'a dönmüşlerdi³⁸. Ermeni tarihçiler bu akınları bir katliam, genel bir cezalandırma olarak yansıtır³⁹. Ancak bu akınlar, her fırsatta ayaklanan isyancılara karşı yapılmış olup sivil halk bundan uzak tutulmuştur. Zira Emevilerin bütün halka zulmedip herkesi karşısına alması beklenemezdi.

Velid b. Abdülmelik dönemi (705-715) Ermeni politikası, Ermeni tarihi için son derece önemli gelişmelere sahne oldu. Velid, imparatorluğun dört bir tarafındaki fetih hareketlerinin ve merkezi hâkimiyeti güçlendirme politikasının bir uzantısı olarak Ermeni sorunuyla da yakından ilgilendi. Bu ilginin ilk hedefi Ermeni feodalitesinin yıkılmasıydı⁴⁰. Muaviye tarafından feodal sistem desteklenmiş, devamı için yardımlar yapılmıştı. Çünkü yerli beyler merkez adına sükûneti sağladığı sürece Araplar için bu sistem sorun teşkil etmiyordu. Ancak ilerleyen yıllarda devlete kolaylık sağlayan feodal sistem artık bizzat sorunun kaynağı olmaya başlamıştı⁴¹. Yıllardır bölgede sorun yaratan, Müslümanları her fırsatta Bizans'a karşı ortada bırakan seçkin Ermeni sınıfı artık İslâm devleti için güven vermiyordu. Bu yüzden meseleyi kökünden halletmek, Ermenileri yerel valiler değil tamamen merkezden atanan

görevlilerce idare etmek projesi uygulamaya koyuldu. Simpat Pakraduni adlı Ermeni prensin muhtemel Arap akınlarına karşı Bizans'la işbirliği yapması Muhammed b. Mervan'ın güçlü bir orduyla Ermeni topraklarına girmesine neden oldu. Neticede Bizans ve Ermeniler ağır bir yenilgi aldılar. Hemen ardından Nahçıvan Valisi Kasım'ın girişimleriyle çok sayıda Ermeni prens ve idareci öldürüldü ve sürgün edildi. Bundan sonra Ermenilerin merkezî şehri Dvin, Muhammed b. Mervan'ın yerine atanan Abdülaziz b. Hatim el-Bahili tarafından tamamen fethedildi. Şehir bayındır hale getirilerek uzun yıllar askeri garnizon ve İslâm şehri olarak kaldı⁴².

Emevilerin böyle bir tercihte bulunmalarında Müslümanların verdikleri imtiyazlara rağmen her fırsatta ayaklanıp İslâm kuvvetlerine kayıplar verdirmeleri, otoritenin her zaafında isyan etmeleri büyük etken olmuştur. Tarihi ve siyasi realitelerin yanı sıra Ermeni halkın sosyolojik arka planını göz önüne almak meseleyi daha da aydınlatacaktır. Ermeni tarihçi Kevork'a göre Ermeniler yüzyıllardır derebeylik sistemiyle idare edilmişlerdir. Bu sistem öyle kökleşmiş ki farklı bir yapılanmaya ne müsaade edilmiş ne de halk bunu kabullenmiştir. Bundan dolayıdır ki Ermeniler arasında siyasi ve politik bir bağ yoktur. Birbirlerine siyasi ve millî bağlarla değil din, dil ve örfle bağlıdır. Yine bunun etkisiyle vatan, millet, devlet kavramları gelişmemiştir. Onlara göre bireysel bağımsızlık ve prenslerin otoritesi her şeyden önce gelmektedir⁴³. Orta Çağ Ermeni toplumunun bu yapısı başlarına gelen çoğu felaketin sebebi olarak yorumlanmaktadır⁴⁴. Bizans ve Emeviler arasında sıkışan, sürekli baskı altında kalan bir toplumun böyle davranması olağan karşılanabilir. Ancak Ermeni beylerin halkı düşünmeden sırf iktidar uğruna ayaklanmaya müsait tabiatları onları biraz daha farklı kılmıştır. Alınan bütün önlemlere rağmen feodal sistem çökertilemedi. Zaten yüzlerce yıllık geleneğin bir anda yola girmesi de beklenemez. Ama en azından derebeylerin gücü az da olsa kırılmış oldu. Bütün bu köklü yapılanmalara rağmen Velid döneminde Kafkaslarda mücadele, yerli halktan ziyade Hazar Devleti ile daha çetin geçti.

Ermenilerin hayırla yâd etikleri halifelerden Ömer b. Abdülaziz (712-720) İslâm coğrafyasının genelinde olduğu gibi Ermenilere de gayet müsamahalı davrandı⁴⁵. Kısa süreli de olsa gelen rahat ortamda sürgüne gönderilen beyler ülkelerine geri geldi. Emevilerin bu politikasının olumlu etkisiyle, Ermeniler Hazar-Arap savaşlarında İslâm ordularının safında mücadele etmişlerdir⁴⁶. Merkezden uzak coğrafyalarda

Ömer b. Abdülaziz saygıyla anılırken bürokrasinin içinde olan gayr-i müslimler II. Ömer'e aynı yaklaşımı sergilemezler. Onlara göre Ömer'in yaptıkları İslâmlaşma hareketlerini hızlandırma niyetliydi. Bu bakımdan kimi coğrafya da bu devir için kara dönem ve zalim yorumları yapıldı⁴⁷. Ancak söz konusu değerlendirmelerin baskı ve zulümden değil bir takım yetki ve makamlarını kaybeden azınlığın feryatlarından kaynaklandığı ortaya çıkarılmıştır⁴⁸. Ömer b. Abdülaziz'in gayri müslim politikası bütün İslâm coğrafyasını kapsamaktaydı ve bu kısa da olsa, Hıristiyanların yaşam standartlarını yükseltmiş, toplumsal barışın sağlanmasına imkân sağlamış, İslâmlaşmanın hızlanmasını zemin hazırlamıştır.

Kafkasların, Hişam döneminde (724-743) Emevi iktidarını en çok uğraştıran bölge olduğu söylenebilir. Bu yüzden Hişam halifeliğinin ilk yıllarından itibaren Güney Kafkasya'ya ayrı bir özen göstermiştir. Hazar baskınları yanı sıra Kafkas halklarının isyanları devlete sürekli sorun yaratmıştır⁴⁹. Söz konusu sıkıntıların kaynağı olarak Halifenin sıkı ekonomik politikası gösterilmektedir ki bu sorun aynı yıllarda sadece Kafkasları değil bütün İslâm coğrafyasının da temel problemidir.

Hişam'ın aşırı tutumlu karakteri vergi politikasını da etkilemiş ve II. Ömer devrindeki adil sistemi bozduğu yerli kaynaklar tarafından da şikâyet konusu edilmiştir⁵⁰. II. Yezid zamanında Hıristiyan halka uygulanan muamele bütün Ermeni tarihçiler tarafından nefretle anılmakta, Halifenin düşmanca bir politika izlediği hususunda şikâyetler dile getirilmektedir⁵¹.

Hişam devrindeki sıkı ekonomik politika sadece Hıristiyanları değil Müslümanları da mağdur etmiştir. Bu bakımdan sorun İslâm'da ya da devlette değil halife politikasında aranmalıdır. Hıristiyan tebaaya karşı haraç ve cizye vergilerindeki adaletsizlik artmış, ülkenin her yerinde olduğu gibi Kafkaslardaki gayri müslim halk üzerinde de dayanılmaz yük haline gelmiştir. Bilhassa Hişam döneminde Haraç ve Cizye vergisi Kafkaslarda istismar edilmeye başlanmıştır⁵². Söz konusu vergi toplama suiistimali aslında Muaviye'den beri zaman zaman gündeme gelmişti. Son yıllarda da iyice çoğaldı. Yani valiler ya da vergi memurları toplanan vergiyi gereğince merkeze yollamıyordu. Bunu önlemek için yerli halktan memurlar tayin edildi. Ancak bu da sorunu çözmedi. Çünkü Hıristiyan ayanlar ya da vergi memurları yolsuzluk yapmaya, nüfuzlarını halk üzerinde baskı ve siyasi çıkar sağlama amacı ile kullandılar.

Müslüman olmuş gibi davranarak yönetimin gözüne girmeye çalışıyor, servet biriktirme yoluna gidiyorlardı⁵³.

Emevilerin bu son dönemlerinde artan vergiler ülkeyi hızlı bir feodal yapıya sürüklemiş, feodal beyler gittikçe güçlenmeye başlamıştır. Bu gelişme ilerleyen yıllarda patlak veren isyanların ve yeni siyasi teşekkül-lerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum sadece Kafkaslar için değil Emevi ve Abbasi iktidarının son dönemlerindeki diğer eyaletler içinde söz konusudur. Emeviler devrinde devleti yıkmak için başlayan isyanlar Abbasilerde bağımsızlık hareketlerine dönüştü⁵⁴.

Ermenilerle ekonomik baskıdan dolayı ciddi sorunlar yaşanmasına mukabil ortak tehlike karşısında işbirliği de yapılmıştır. Muhammed b. Mervan'ın İrminiye valiliğinde artan Hazar saldırılarına Ermenilerle birlikte karşılık verilerek Hazarları Kafkasların kuzeyine itmeyi sürdürdüler. Bu arada Mervan Ermeni feodal beylerinden Aşod Pakraduni'yi yerel Vali olarak atadı. Bu atamanın sonucu her zamanki klasikleşen Ermeni çekişmesi gereği diğer sülaleler Pakradunilere karşı cephe almaya başladılar. Ancak Mervan, Pakradunilere verilen desteği geri çekmedi. Onun kararlı tutumu Ermenilerin uzun süre rahat etmelerini sağladı. Bu arada Ermenistan'daki İslâmlaşma faaliyetleri hızla ilerledi. Ermenilerin etkin bir dini merkezi olarak kullanılan Dvin'deki patrikhane zamanla kapatıldı, böylece Dvin Hıristiyanlık üssü olmaktan uzaklaştı⁵⁵.

Hişam devrinden sonra Emevilerin ortadan kalkmalarına kadar Ermenistan'da dikkate değer bir sorun yaşanmadı. Ancak Müslümanların temsilcisi Pakraduni idaresi diğer aileler tarafından sürekli baskı altında tutuldu. Nitekim Emevilerin yıkılış süreci hızlanınca, Aşod Pakraduni'nin bütün uyarılarına rağmen, Ermeni beyler aralarında anlaşarak genel bir ayaklanma başlattılar⁵⁶. Her zaman olduğu gibi bu itaatsizlik Abbasiler devrinde de baskınla sonuçlanacak ve en ağır bedeli yine halk tabakası ödeyecektir.

İSLÂM İDARESİNDE ERMENİLERİN DİNİ VE MİLLÎ YAPILANMALARI

İlk İslâm fetihlerinde neredeyse tamamen hâkimiyet altına alınan Ermenistan'ın Dvin şehri ve civarında önemli dini yapılar inşa edilmiştir. Ermeni dini liderlerinden olan III. Nerses, Ömer ve Osman döneminde diplomatik faaliyetlerde de öne çıkmış, Dvin'de ve civar kasabalarda Tapınak, Şapel, Patriklik binası ve Kilise inşa ettirmişti. Grousset, adı

geçen binaların inşasını, Ermenilerin istila altında bile medeniyete düşkünlüğüne bağlamaktadır⁵⁷. Ermenilerin dini mimarideki hünerleri inkâr edilemez. Ancak bu yapılanmaları Ermenilerin yeteneklerinin yanı sıra Müslümanların hoşgörüsü ile de açıklamak durumundayız.

Ermenistan, Muaviye iktidarında muhtemelen tarihlerindeki en rahat dönemlerinden birini yaşadı. Muaviye Krikor Mamıkonyan'ı Ermenistan valisi tayin ettikten sonra yaklaşık 20 yıl kavgasız bir ortam oluştu. Bu sükûnet ortamında Ermenistan'ın birçok yerinde kilise ve manastır inşa edildi. Mamıkonyan, Ermeni tarihçiler tarafından da adil ve hayırsever bir yönetici olarak tasvir edilmektedir⁵⁸. Ermeni tarihçilere göre de söz konusu yıllarda Ermenistan huzur ve refah içinde bir dönem yaşamıştır. Ermenilerin milli tarihi, dini tarihleri ile birlikte geliştiği için yapılan kilise ve manastırlar aynı zamanda milli kimliğin oluşmasında da önemli bir adım oluşturmuştur. Muaviye'nin bu tavrı yalnızca Ermenilere has olmayıp diğer gayri müslim unsurlara da uygulanmıştır. Depremde tahrip olan Ruha kilisesini restore ettirerek hizmete açtırması bunun bir göstergesidir⁵⁹.

Emevilerin en sadık valilerinden olan Aşod Pakraduni idaresinde Ermenilerin rahat bir yaşam sürdüklerine işaret edilmişti. Aşod elindeki imkânları her alanda kullanarak dini yapılanmaların da hız kazanmasını temin etti. Bu hususta yaptığı ilk atılımlardan biri teolojik tartışmaların yeniden başlatılması oldu. Bizans baskısıyla Kadıköy doktrinleri dışına çıkamayan Ermeniler, dini sorunlarını tekrar müzakere etme fırsatı buldular. Bunun yanı sıra Doğubeyazıt, Dvin, Kogovit şehirlerinde anıtsal dinsel mimari yapıtları inşa ettirdi. Kogovit vilayetinde Amenapırgıç (herkesin kurtarıcısı) katedralini inşa ettirdi. Söz konusu gelişmeler üzerine Bizans, Ermeniler üzerine ordu göndererek bir nevi intikam almaya çalıştı⁶⁰. İntikamın amacı, bir yandan İslâm egemenliğine, öte yandan Bizans-Ortodoks anlayışının dışına çıkılmasına tepkiydi. Zira Bizans'ın bu yüzyıldaki dış politikası, Grekleştirme ve Ortodokslastırma politikasını birlikte yürütmeyi hedefliyordu.

Ermeni toplumundaki dini yapılanma milli yapılanma ile birlikte gelişmiştir. Haliyle İslâm egemenliğindeki gelişmeler milli hislerini de etkilemiştir. Bütün bu gelişmeler Ermeni tarihçileri tarafından Ermeni valilerinin dindarlığı ve vatanseverliği ile izah edilmeye çalışılır. İslâmi idarenin hoşgörülü tavrı ile Bizans ve Hazarlara karşı koruyuculuğunun söz konusu gelişmelere imkân sağlayan unsurlardan olduğu göz ardı edilemez. Ermenilerin, Bizans baskısından kurtulmaları sayesinde

böyle rahat edebildikleri unutulmamalıdır. Zaten sıkça ifade edildiği gibi Müslüman idareciler, düzenli vergi verildiği ve devlete sadakatleri olduğu sürece bütün dini yapılanmalara geniş imkânlar vermişlerdir. Müslümanların Kafkaslarda Ermenilere karşı gösterdikleri dini serbesti, Emevilerin ırkçı politikaları sonucu zamanla baskıya dönüştüğü için geri plana itilmiş olabilir. Bununla birlikte Müslümanların azınlıklara dini hoşgörü politikasının zaman içinde bir gelenek haline geldiği söylenebilir. Bunun en güzel örneğini Selçukluların Ermenilere tavrında görmekteyiz. Selçuklu devri Türkiye'sinde tıpkı ilk dönem İslâmî devirde olduğu gibi Ermeniler, Rumlar tarafından siyasi ve dini zulüm altında tutulmuşlardı. Ermeni aydınların ifadesiyle Türk hâkimiyeti Anadolu'da Ermenilerin kurtuluşuna vesile olmuş, dini ve milli gelişmelerine imkân verilmiştir⁶¹. Kuşkusuz bu durum Kafkasya'daki gelişmelerin başka bir boyutu olarak görülebilir ki bu da İslâmî idare tarafından gayri müslim halka gösterilen müsamahanın geçici değil, İslâmî gelenek olduğunun göstergesidir. Bu tespite karşı tez olarak Ermenilerle yapılan savaşlar ileri sürülebilir. Ancak bu sürtüşmeler, dini baskıdan değil siyasi sorunlardan kaynaklanan gelişmelerdir.

ABBASİLERİN ERMENİ POLİTİKASI

Abbasilerin kanlı bir ihtilal ile Emevi iktidarına son vermesi bütün halifelik tebaası için bir umut kaynağı olmuştu. Ancak fazla zaman geçmeden durumun eskisinden pek de farklı olmadığı görüldü. Emevilerdeki gibi Arap ırkçılığı belki ortadan kalkmıştı ama bunun yerini başka bir sıkıntı almıştı. Bu da Emevilerden beri devam eden vergi ve baskı politikasıydı. Doğal olarak Ermenilere de bundan farklı bir siyaset izlenmedi. Hatta Ermenilerin, Abbasi dönemine göre Emeviler devrinde daha rahat yaşadıkları söylenebilir. Emeviler en azından belli aileleri destekleyip Ermeni halkın Arap görevlilerle birlikte idaresine imkân tanyor, dini ve milli hayatlarına karışmıyorlardı.

Abbasiler ise daha ilk yıllardan itibaren merkezden idareye başlamış, mümkün olduğunca Arap valilere az yetki verilmiştir. Valiler yetkileri ellerinden alınınca basit bir devlet memuru olmaktan öteye gidemediler. Aynı zamanda valiler, uzun süre görev alanında tutulmuyor her türlü başarısızlığın hesabını vermek zorunda kalıyordu. Emeviler döneminde Cezire valiliğine bağlı yönetilen Kafkaslar Abbasilerin ilk yıllarından itibaren Ermeniyye ve Azerbaycan olarak iki ayrı vilayete ayrılmıştır⁶².

Harun Reşid dönemine kadar sürdürülmeye çalışılan bu merkezi anlayış başarılı olmamıştır. Valiler ilerleyen yıllarda merkezin kontrolünden çıkarak daha bağımsız davranacak, bu da devletin yıkılmasına zemin hazırlayacaktır.

Abbasilerin valilerin yetkilerini kısıtlama politikası her yerde başarılı olmamıştır. Kafkasya örneğinde olduğu gibi kimi zaman serbest davranmışlar kimi zaman halka zulmetmişlerdir. Ghevond gibi çağdaş kaynaklara bakacak olursak sıklıkla çıkan isyanların sebebi, halkın vergiden bıkip tek çare olarak prensler etrafında toplanmasıdır. Yerli kaynakların çoğu, isyanları aşırı baskı ve vergi yüküne bağlamaktadır. İslâm kaynaklarında ise Abbasi dönemi Ermeni isyanları hakkında fazla bilgi bulmak zordur. Onların daha ziyade Bizans mücadelesine yer verdikleri görülmektedir.

Ermenilerin Abbasi iktidarına karşı isyanlarında önemli bir aktör her zamanki gibi Bizans İmparatorluğu'dur. Bizans, Abbasi iktidarında Anadolu coğrafyasının her kesiminde daha atak durumdadır. Haliyle Doğu Anadolu ve Kafkaslarda yaşayan Ermenileri ya kıskırtmış ya da bizzat baskı altına almıştır. Ayrıca Bizans'ın Ermeni politikası Anadolu tarihi açısından da önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Kafkasların güneyinde isyan eden Ermeniler ancak Bizans'a sığınmışlar, Bizans da onları zaman zaman Anadolu'nun içlerine yerleştirmiştir. Bu iskân kimi zaman koruma amaçlı, kimi zaman ise cezalandırma şeklinde tezahür etmiştir.

Grousset, Halife Mansur'un Ermeni politikasıyla ilgili olarak dönemi yaşayan Ghevond'tan nakille bir takım bilgiler vermektedir. Ghevond'a göre Ebul Abbas kardeşi Mansur'u Ermenistan idaresine vermiştir. Mansur Ermenilere o kadar baskı ve zulüm yapmış ki halk ve derebeyleri dağlara sığınmış, vergi borçlularına belli olsunlar diye mühür asılmış, hatta ölülerin bile vergilendirildiği nakledilmiştir. Dönemi yaşayan Ermeni tarihçilerin hamasî duygularla böyle yazmaları doğal karşılanabilir. Ancak söz konusu bilgiler farklı kaynaklarda yoktur ve kesin bilgi olarak yorumlanması gerçekleri açıklamak için yeterli değildir⁶³. Nitekim aynı tarihlerde Bizans'ın tahrikleri had safhadadır ve olayın siyasi ve uluslararası boyutu göz önünde bulundurulmalıdır. Mansur'un sert tavrından dolayı Ermeniler ayaklanmışlar ve Araplardan sert karşılık almışlardır. Neticede Anadolu'ya kaçan Ermenilerin bir kısmı Bizans tarafından Kapadokya'da iskân edilmiştir⁶⁴. 750'de Abbasiler hem Ermeni isyanları hem de Bizans saldırısıyla karşılaştılar. Ermeniler

Van civarında isyan ederken ertesi yıl Bizans, Erzurum ve Ahlat'ı alarak bölgenin sivil halktan boşaltılmasını istedi. Bu doğrultuda Erzurum imha edilerek Ermenilerden bir kısmı yine Anadolu'ya nakledildiler⁶⁵. Ermeniler Abbasi halifeliği boyunca ne Bizans'a, ne de Araplara yaranabildiler. Bunda arada kalmışlığın sıkıntısının yanı sıra Ermenilerin her fırsatta bağımsızlık arayışlarının da etkisi vardır⁶⁶. Ermeniler ne Bizans, ne de Araplara güven vermedikleri için söz konusu politikalara maruz kaldılar.

Abbasi yönetimi derebeylerine mümkün olduğunca fırsat vermeyip merkezi yönetime ağırlık verse de kaçınılmaz olarak bir tercih yapmak zorunda kalıyordu. 771'deki büyük Ermeni ayaklanmasına kadar durumu böyle idare edip Pakraduni ve Ardızruni aileleri arasında denge kurmaya çalıştılar. 771-772 yıllarında meydana gelen Ermeni isyanları Abbasileri oldukça uğraştırmış, bir nevi genel isyana dönüşmüştü. Ermeni kaynaklara göre adı geçen yıllardaki isyanların yegâne sebebi her zamanki bilinen gerekçedir. Halk aşırı vergilerden o kadar bezmiş ki toplumun büyük kesimi isyanlara destek vermiştir. Bir ara Kafkasya valisi Yezid b. Sülemi Halifeye şikâyet edilmiş, isyan korkusuyla görevden alınmıştır. Ancak durum değişmemiş Ardavazt Mamıgonyan adındaki Nakharar'ın öncülüğünde geniş çaplı isyan hareketi başlamıştır⁶⁷. İlk olarak Dvin'i ele geçiren isyancılar çok geçmeden Şırag'daki (Ani) Arap memurları öldürdüler. Uzun süren çarpışmalar genelde Dvin, Erzurum ve Kars çevresinde odaklandı. Ermeni beyler sonuna kadar mücadele edeceklerine dair söz verip yaklaşık 5000 asker topladılar. Mücadelede kesin sonuç alınamayınca Ermeni Beyler arasında her zamanki gibi ayrılıklar çıkacak ve herkes kendi kabuğuna çekilecektir⁶⁸. Ermeni rivayetlere bakılacak olursa onlar aynı zamanda Bizans yardımına da güvenmektedirler. Ancak Bizans'ın Balkanlarda Bulgarlarla yaptığı yoğun mücadelesinin buna pek imkân vermediği görülmektedir⁶⁹. Netice olarak Van civarında geçen muharebelerde Ermeniler ağır bir yenilgi alarak tekrar kabuklarına çekildiler. Bundan sonra Abbasilerin Ermeni politikası daha sert olacak, idari ve askeri yapılanma daha farklı bir seyir izleyecektir.

Eğer kendi kaynaklarındaki ifadeler doğruysa ve halkın geneli isyana katıldıysa, Ermenilerin bu isyanda bütün çabalarına rağmen ancak 5000 asker çıkarmaları, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Bu durum Ermenilerin her fırsatta Güney Kafkasya liderliğine soyunmalarının ve kendilerini çoğunluk olarak ifade etmelerinin gerçeklerle

bağdaşmadığını göstermektedir. Buradan hareketle bu kadar az sayıda asker çıkararak bir halkın genel nüfusunun da az olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bunun yanı sıra Ermeni derebeylerinin, en azından Abbasiler döneminde halk üzerinde rivayet edilen kadar etkili olmadıkları da söylenebilir. Nitekim daha sonraki yıllarda toplanan asker sayısının da ancak 30 bine ulaşması bu görüşü doğrular niteliktedir. Bu sayıdan genel bir nüfus rakamı çıkarmayı hedeflemiyoruz. Ancak Alan, Alban ve Gürcülerin de buna yakın asker çıkarabildiklerini kaydetmek gerekir. Arapların ise sadece bir ordugâhında bu sayıya ulaşmak mümkün olabiliyordu.

772 yılındaki yenilgiden sonra Ermenilerin büyük bir kesimi Batıya göç etmek zorunda kaldı. Bunun yanı sıra İslâmlaşan Dvin şehri, tamamen Arap şehri kimliğine büründü. Batıya kaçan Ermenilerin umut kaynağı olan Bizans, onları beklemedikleri bir sona sürükledi. Ermeni topraklarına yakın bir arazide, Kapadokya veya Doğu Anadolu'da iskân edilmelerini bekleyen Ermeniler Trakya'ya sürüldüler. Bizans'ın böyle bir politika izlemesinin altında Ermenilere olan güvensizliği yatmaktaydı⁷⁰. Bizans'ın güvensiz tutumu, şüphenin yanı sıra Hıristiyan dünyasındaki dini tartışmalardan da kaynaklanmaktaydı. Söz konusu yıllarda Bizans içinde İkonaklazma⁷¹ bunalımı yaşanmaktaydı. Buna ilaveten Hıristiyanlığın Heterodoks mezheplerinden Pavlikanlık⁷² Ermeniler arasında da taraftar bulmuştu⁷³. Haliyle Bizans'ın Ermenilere güvenmemek için tarihi tecrübesi ve geçerli nedenleri oldukça çoktu.

Abbasiler iskân politikasının yanı sıra idari yapılanmada merkezi yönetime ağırlık verdiler. Kafkaslar ve Ermeniler Cezire eyaletine bağlı olarak yönetilmeye başlandı⁷⁴. Kaçınılmaz olarak bazen güçlü beylere imtiyaz verildi. Ancak bu durum, Arap valiler ve Ermeni Prenslar arasında çekişmelere neden oldu⁷⁵.

Harun Reşid döneminde görev yapan Güney Kafkasya valileri yeni idare tarzı gereği Güney Kafkasya'ya yoğun bir Arap iskânı başlattılar. Yezid b. Mezyed ve Yusuf b. Sülemi valilikleri devrinde (790-800) Ermeniler arasına Nizari ve Mudar kabilelerinden kalabalık ahali yerleştirildi⁷⁶. Bu politika sadece Ermeni coğrafyasına has bir durum değil bütün Güney Kafkasya'yı içermekteydi. İlerde görüleceği üzere Gürcistan'da da aynı yaklaşım sergilenmiştir. Artan Abbasi baskısı altında Ermeni beyliklerin çoğu gücünü kaybetmeye başlamış ancak bir ikisi varlığını koruyabilmiştir. Böylece Emevilerin gerçekleştirmek istediği feodal güçleri yok etme siyaseti, Abbasilerce kısmen de olsa

başarılmış oldu. Feodal reisler gücünü kaybederken isyankâr Ermeni gruplar için tek seçenek Bizans topraklarına sığınmaktı. Nitekim baskıdan kaçan Ermeniler Bizans tarafından Anadolu'nun farklı bölgelerine yerleştirilecek ve bu iskân Selçuklu devrine kadar ara ara devam edecektir. Ancak Ermeniler yerleştirildikleri ara bölgede yaşadıkları baskıdan dolayı zaman zaman Arapların yanında yer almışlardır. Batıdaki Ermeniler Bizans, Doğudakiler ise Hazar akınları karşısında zor durumda kalmışlardır. Hatta Hazar akınları karşısında doğu Ermenileri Araplara yardım etmişlerdir⁷⁷. Ermenilerin siyasi arenada varlıklarını korumalarında hiçbir zaman yok edilemeyen feodal reislerin şüphesiz etkisi büyüktü. Onlar bir şekilde güçlerini toplayabiliyor, siyasi konjonktüre göre de politik çıkarlarını korumayı biliyorlardı.

Abbasiler, yeni isyan tehlikesine karşı Ermenilerin yaşadıkları bölgeye yoğun bir Arap nüfus yerleştirdiler. Bilhassa Van ve Muş havzasına Kayslılar yerleştirildi. Malazgirt'te emirlik kuracak kadar çoğalan Araplar zamanla bağımsız hareket edecek kadar güçlendiler⁷⁸.

İşte bu ortamda Pakraduniler ve Sunik aileleri varlıklarını tekrar hissettirmeye başladılar. IX. yüzyıl artık bu ailelerin söz sahibi oldukları bir süreç olarak devam etti. Aynı şekilde bu yüzyılın sonlarına doğru Abbasi halifeliğinin merkezi otoritesini kaybetmesinden dolayı bölgeye yerleşen Arap kabileler de güçlenmeye başladılar. Bundan sonra Kafkaslarda gündemi, Abbasilerden çok yerel güçlerle Arap beyliklerinin mücadelesi belirleyecektir. Abbasilerin Kafkaslara Müslüman ahalî iskânı politikasının, ilerleyen yıllarda egemenliği koruma bağlamında isabetli bir karar olduğu görülmektedir. Buna rağmen Arap emirlikler aynı zamanda Halifelîğe karşı da direnç gösterecek, merkez, yeri geldiğinde Ermenileri denge unsuru olarak kullanacaktır.

Malazgirt Emiri Cahap, Kays kabilesinin bölgedeki üstünlüğünü gittikçe artırdı. Ermeni Mamıkonyanlardan kız alarak bunu perçinledi. Emirlik, sınırlarını bir taraftan Pakradunilere karşı geliştirirken, diğer yandan halifelîğe karşı daha bağımsız hareket etmeye başladı. Bu gelişmeler üzerine Halife Emin döneminde Ermenilerden destek alınarak Kaysiler kontrol edilmeye çalışıldı. Bütün çabalara rağmen Kays Emirliği Dvin'i alarak (813-820) daha da güçlendi⁷⁹. Kays Emirliği isyanı Pakradunilerin ve Kafkasya valisinin işbirliğiyle yoğun çatışmalar sonucu etkisiz hale getirildi. Kays Emirlerinin başkaldırısı bununla son bulmadı. Onlar her fırsatta Halifelîğe, Kafkas halklarına karşı saldırmışlardı. Nitekim 830'lu yıllardaki Halifelik kavgalarından istifade ederek

saldırgan tavırlarını sürdürdüler⁸⁰. Haliyle bu durum Ermeni prenslerin tekrar güçlenmesine zemin hazırladı.

Mutasım dönemi (833-842), Ermeni-Abbasi ilişkilerinde bir dereceye kadar dostluk ilişkilerinin başladığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunda en büyük etken Bizans Devleti'nin büyük bir orduyla Anadolu ve Kafkaslar üzerine saldırmasıdır. Bizans'ın yıkıcı akınları karşısında sadece Ermeniler değil, diğer Kafkas halkları da Abbasilerin yanında yer almışlardır. Genelde Anadolu'nun doğusu ve iç kesimlerinde geçen Abbasi-Bizans savaşı Kafkasya'ya da sıçramış, Bizans'ın Ermenilere sert tavrı onların var gücüyle Arapların yanında savaşmalarına sebep olmuştur⁸¹. Mütevekkil devrinde ise Ermenilere karşı sert bir politika izlendiği görülmektedir. Kaynaklarda olayın asıl nedeni net değildir. Anlaşıldığı kadarıyla her zamanki sebepler, yani Ermenilerin bağımsızlık emelleri ve hilafetin merkezi kontrolü güçlendirme çabası çatışmalara neden olmuştur. Mütevekkil 850'deki isyanı bastırmak için valileri aracılığıyla Kays Emirliğinden bile yardım alma ihtiyacı duymuştur. Ermeniler Arap komutan Muhammed b. Yusuf Mervezi'yi öldürerek Abbasileri oldukça zor durumda bıraktılar. İsyân ancak Abbasiler arasında yıldızı parlayan Türk komutan Boğa tarafından bastırılabilirdi (852)⁸². Boğa bundan sonra Ermenilere uzun vadeli seferler düzenledi⁸³. Son yıllarda yapılan akınlarla Kafkaslardaki Ermeni nüfusu azalacak prenslerin gücü de zayıflayacaktır.

Pakraduni sülalesi ilerleyen yıllarda bazı kesintilere rağmen Ermenilerin liderliğini yapmış ve ilişkiler bunlar üzerinden yürütülmüştür. Ermeniler IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren bir taraftan bölgedeki Müslüman prenslikler, öte yandan hilafet bürokratları ile münasebetlerini sürdürdüler. Abbasiler döneminde yaşanan yoğun Bizans savaşları bir dereceye kadar Ermenilere baskının sebebi olabilir. Ermeniler bu devrede yoğun baskıdan dolayı Anadolu'ya sıkça göç ettiler, aynı zamanda da yıprandılar. Bu tahribat muhtemelen Selçuklu akınları ile Anadolu'nun fethini kolaylaştıran sebeplerden biri olmuştur.

İSLAM EGEMENLİĞİNDEKİ KAFKASLARDA TİCARET VE EKONOMİ

Abbasiler devrinde içteki problemlerin büyük oranda çözülmesiyle tarım ve ticaretteki birikimler büyük bir atılım için gerekli şartları hazırlamıştı. Bunda, yeni idarenin farklı kültürlerden faydalanma eğilimi de

etkili olmuştur. Artık hilafet merkezi Arap olmayanları dışlayan değil, onların birikimlerinden faydalanan medeni bir anlayışa sahipti. Bu yaklaşım çok geçmeden ürünlerini vermeye başlamıştır. Bu bağlamda Fırat ve Dicle havzasının doğal imkânları oldukça iyi kullanıldı. Bu nehirler üzerine kurulan Basra ve Bağdat şehirleri hem siyasi hem de dünyanın ticaret merkezi haline geldiler. Fırat ve Dicle'deki küçük gemi işletmeciliği gayet iyi işletilerek Bağdat ve Basra'nın bütün dünyaya açılmasına imkân sağladı. Devlet, ticaret yollarındaki güvenlik ve sosyal şartların iyileştirilmesi için elinden gelen her şeyi yaptı. Kervan güzergâhlarına kuyular açtırılması, konaklama mekânlarında kervan-sarayların inşası bu amaçla hizmete sunuldu. Limanlarda gemilerin girmesi için fenerler inşa edildi. Korsan saldırılarına karşı ayrı donanmalar kurularak kara ve deniz ticaret ağının güvenliği için her türlü imkânlar seferber edildi⁸⁴. Ayrıca para akışının hızlanması, medeni ve kültürel hayatın halk arasında gelişmesinin doğal sonucu olarak arz-talep oranının yükselmesini de etkiledi. Eyaletler arasındaki ticari iletişim ağının genişlemesi, bunlara paralel olarak tahvil, senet gibi bankacılık işlemlerinin yaygınlaşması, şehirlerin sosyal ve ekonomik canlılığı gibi sebepler Abbasilerin parlak döneminde ticari yükselmeye etken olan başlıca unsurlar arasındadır⁸⁵.

Abbasi Devleti, ana hatları ile belirtilen bu gelişmeler sonucunda iktisadi kalkınma için her türlü imkânı bulmuş ve geliştirmiş oldu. Mısır, Maverâünnehir, Hindistan ve Horasan'ın yanı sıra Kafkaslar da bütün bu gelişmelerden uzak kalmazdı. Her vilayetin kendine has doğal zenginlikleri ve potansiyeli vardı. Bu doğrultuda Kafkasya da devlete büyük gelir ve hammadde sağlayan önemli ticaret ve ürün kaynaklarından biriydi. Bu bakımdan Emeviler için vergi rezervi olan bölge, Abbasiler için potansiyeli yüksek ticaret ve hammadde yataklarından biriydi. Bu yüzden coğrafyadaki devletler ve halklarla mümkün olduğunca iyi geçinmeye özen gösterilmiştir. Bağdat için Kafkasların iktisadi önemi, öncelikle kıtalararası yol kavşağında olmasından ileri geliyordu. Bundan sonra önemli maden kaynaklarının temin edildiği, endüstri ürünlerinin ithal ve ihraç edildiği merkez olarak önemini her zaman korumuştur.

Kafkaslardaki ticaret yolları Pers döneminden beri Asya tüccarları için önemli geçitlerden biriydi. Doğu ürünlerini Batı'ya aktaran kervanlar mecburen Hazar havzası ve Kafkas geçitlerini kullanmak zorundaydı. Kafkas havzası Asur ve Babil tekstil ürünlerinin, Anadolu ve Mısır tahılının ihraç merkezlerinden biriydi. İlkçağlarda ise bölge adeta köle borsası gibiydi. Yabancı kölelerin toplanma merkezi olmasının yanı

sıra Kafkas köleler de rağbet görüyordu. Persler bölge halkından vergi olarak köle bile tahsil ediyordu⁸⁶.

Tüccarlara sağlanan imkânlar ve onların sınır tanımayan girişimciliği ticaret ağının çok uzaklara ulaştığını göstermektedir. Kürk ve amber talebi o kadar yaygın ve gelir getiren bir mal idi ki Müslüman tüccarlar kürkleri İslâm şehirlerine getirmek için uzun yolculuklara çıkıyorlardı. Bu geniş coğrafyadaki ticarete Bulgarlar kürkleri ve amberi İskandinav ülkelerinden Araplara veriyor, onlar da İslâm dünyasının her köşesine naklediyorlardı. Bu değişimde en önemli kavşaklardan biri Hazarların başşehri İdil ve Harzem (Cürcan) idi. Araplar ile Hazarlar arasında mücadele pek eksik olmasa da ticari faaliyetlerin yoğunluğu da sürmüştür. Çünkü ticaret Hazarların en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Müslüman tüccarların yoğun kürk ve amber alımına karşın ne sattıkları pek açıklığa kavuşmuş değildir. Zira ilkel bir yaşam süren İskandinav halklarının Avrupa'da yaygın olan baharatı tükettiklerine ihtimal verilmiyor. Bunun yerine muhtemelen altın ve gümüşten mamul süs eşyaları talep ettikleri tahmin edilmektedir⁸⁷.

Karadeniz sahilleri sınır tanımayan Arap tüccarları için önemli ithalat merkezlerinden biriydi. Trabzon Müslüman tüccarların Doğu mallarını Batıya ulaştırdıkları limanların başında geliyordu. Daha ziyade İranlı, Dicle havzası ve Kafkas Müslüman tüccarları Trabzon'da yoğun ticaret yapıyorlardı⁸⁸. Ayrıca ipek ticaretinde de doğu-batı kavşağında önemli bir merkezdi⁸⁹. Trabzon'un bu ticari canlılığı ilerleyen asırlarda ona farklı bir misyon daha yüklemiş, İslâm bilim dünyasının ürünlerinin batıya aktarma yollarından biri olmuştur. Bilhassa İran merkezli fikir ve bilimsel çalışmalar yine Cündişapur, Erzurum, Trabzon, İstanbul hattı ile batıya aktarılmıştır⁹⁰.

Ticaret sadece maddi zenginlik getirmekle kalmıyor, sanat ve kültürel çalışmalara da zemin hazırlıyordu. Zenginleşen tüccar aynı zamanda ilim ve sanat hayatını da destekleyerek medeniyete katkıda bulunuyordu. Kazandıklarını hayır ve vakıf işlerine adanarak dini ve eğitim mimarisini de desteklemişlerdir. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen toplumda, bir yandan gittikçe zenginleşen bir burjuva sınıfı artıyor öte yandan dar gelirli sınıf azımsanmayacak kalabalıklarla sokakları dolduruyordu. Haliyle bu durum Abbasi Devleti'nde Babek, Karmati ve Zenci isyanları gibi bunalımlara sebep olmuştur⁹¹.

İslâm'ın eritmeye çalıştığı köle ticareti, caydırıcı bütün tedbirlere rağmen köklü bir gelenek olarak varlığını sürdürdü. Bilhassa Abbasiler

döneminde canlanan tarım ve endüstri için gerekli enerji kaynaklarından biri, kölelerin kol kuvveti idi. Haliyle köle ihtiyacı ve ticareti, iktisadi süreklilik için temel ihtiyaç unsurlarından biri olarak gelişti. Köleliğin tüccar sınıfı içinde büyük bir gelir kaynağı olması ve bunlardan alınan vergilerin hazineye getirisi azımsanmayacak kadar büyüktü. Köle temin alanı ise Afrika, Orta Asya ve Kafkasya da eğitilip gelen çok sayıda Slav kölelerdi. Kafkasya hattı bu bakımdan önemli köle borsalarından biriydi. Müslümanların yanı sıra çok sayıda Yahudi ve Hıristiyan tüccarlar bu kaynaktan zengin olmuştur. Kafkaslardaki köle ticaret ağını Ermeni, Yahudi, Nasturi, Süryani, İranlılar ve Müslüman Araplar organize etmekteydi⁹².

Slavlar, Doğu Avrupa ve Güney Rusya ovalarında avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ve X. yüzyıla kadar küçük gruplar halinde yaşayan ilkel bir sınıf olarak varlıklarını sürdürmekteydiler. Bu yüzden gelişmiş devletler tarafından sürekli hâkimiyet altına alınmış, Avrupa içlerinden⁹³ İslâm dünyasına kadar köle ihtiyacının karşılandığı halklardan biri olmuştur. Slavlar, Hıristiyan olmalarıyla milletleşme ve medenileşme yolunda ilerlemelerini müteakip XI. yüzyıldan itibaren köle pazarlarından çekilmişler, buna mukabil Karadeniz havzasında söz sahibi olmaya başlamışlardır. Slavların yanı sıra Ermeni ve Alan gibi milletlerden de azımsanmayacak kadar köle temin edilmekteydi⁹⁴. Bağdat'taki cariyeler pazarı imparatorluğun her yöresinden beslenen en mühim ticaret merkezlerinden biriydi. Cariyeler sadece iş gücünü karşılamak için değil kültürel amaçlı olarak da satın alınırdı. Yetenekli ve güzel cariyelere hem yüksek meblağda paralar ödedir hem de onların sanat ve eğitim alanında yetişmesi için de ayrıca masraflar yapılırdı. Bu eğitilmiş cariyeler gerek sarayda gerekse zengin kimselerin konaklarında gayet saygıdeğer bir konuma gelirlerdi⁹⁵. Dolayısıyla Kafkaslar hem artan iş gücünü karşılamak hem de ticari gelirleri nedeniyle köle akışını temin eden birkaç merkezden biriydi.

İslâm toplumundaki maddi refah beraberinde lüks yaşam tarzını da getirdi. Saray eşrafının ve zengin tabakanın ekonomik gücünden kaynaklanan bu hayat tarzı, tekstil ticareti ve sanayisinin gelişmesine imkân verdi. Bu gelişmenin de etkisiyle estetik giyim, kaliteli olmasa da giderek zenginlerden alt tabakaya doğru yayılmaya başladı. Kürk, halı, ipek ve çeşitli süs eşyaları şehir merkezlerinde o kadar rağbet gördü ki, tekstil ayrı bir sektör olarak iktisadi hayatta yer aldı⁹⁶.

Kafkasya öteden beri, tekstil üretiminde dünya ticaretinde ilk sıralarda yer alıyordu. Bu üstünlüğünü Abbasiler döneminde de korumuş hatta kıtalararası boyuta taşımıştır. İpek, halı ve kilim sarayın ve zengin konaklarının en gözde süs eşyalarından biriydi. Sadece saray içinde halıya ayrılan para iki yüz milyon dirheme ulaşıyordu. Bu örnek şehirdeki tüketim miktarını ve sarayın ekonomiyi nasıl yönlendirdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Abbasiler Azerbaycan'dan alınan verginin hatırı sayılı bir kısmını nakit olarak değil halı, yolluk ve kumaş gibi ürünlerden elde ediyorlardı. Mesela her yıl Bağdat'a gönderilen vergilerden bir kısmı 13 milyon Dirhem değerindeki tekstil ürünlerinden oluşmaktaydı⁹⁷.

Azerbaycan ve Ermeni halıları İslâm dünyasının yanı sıra dünyanın dört bir tarafında en yüksek fiyata alıcı bulmaktaydı. Tekstil yan sanayisinin ürünlerinden olan ve yalnızca Kafkaslarda üretilen bir renkle süslenen Kermes Kırmızısı halılar çok rağbet görüyordu. Bunun yanı sıra tekstil ürünlerinin önemli hammaddelerinden biri olan ve sarı renk elde etmekte kullanılan Safran bitkisinin yetiştirilmesi ve üretiminde olduğu gibi, yünlerin boyanmasında kullanılan şap imalatında da Azerbaycan dünyadaki önemli merkezlerden biriydi⁹⁸. Tekstil sanayisinin alt yapısı Kafkasya'da o kadar sağlam temellere dayanıyordu ki istila ve bunalım devirlerinde bile canlı kalarak en uzak diyarlara ürün ihraç edebilmekteydiler⁹⁹.

Şehirleşme ve ticaretin getirdiği avantajı da kullanan Bağdat ve Basra, mamul eşya üretiminde dünyanın önemli merkezlerinden biri oldu. Altın, gümüş, bakır gibi madenlerin işlenmesinden elde edilen süs ve kullanım eşyasına yönelik üretim tezgâhlarının sayısı ayrı bir sektör ve lonca oluşturacak seviyeye ulaşmıştı. Haliyle büyük bir endüstri oluşturan bu zanaat dalları için hammadde, temel gereksinim kaynaklarından biriydi. Tüccarların gelir kaynaklarından biri de İslâm ülkelerinde üretilen süs ve kullanım eşyası sektörüydü. Bağdat'taki yüzlerce esnaf fabrika gibi çalışıyor her tarafa ürün gönderiyordu. Arap yarım adasında eski devirlerden beri altın ve gümüş ocakları işletilmekte ancak bunlar sadece iç piyasaya cevap verebilmekteydi. Oysa Abbasiler devrinde Bağdat ve Basra, İslâm dünyasının yanı sıra dünya piyasasına hitap etmekteydi. Bunlar İslâmi para sistemine geçince gümüş talebi daha da yükseldi. Bizans ve Sâsâni parasından bağımsız olabilmek ve sistemi yürütebilmek için gümüş madeni hayatı bir önem arz etmeye başladı. Müslümanların ise gümüş kaynakları yok denilecek kadar azdı. Başlıca

gümüş maden rezervlerini Ermenistan, Kuzey İran ve Orta Asya teşkil ediyordu¹⁰⁰. Altın ve gümüş rezervlerinin bolluğu Arap parasının değerini artırıyor, köylere kadar giden para akışı hem ekonomiye ivme kazandırıyor hem de Bizans parasının yerini almaya başlıyordu. Abdülmelik devrine kadar mevcut para sisteminin kullanılması ticaret ağının rotasıyla ilgiliydi. Önceden siyasi ve ticari istikrar tam sağlanamamış, ticaret yolları Bizans ve Sâsâni istikametinde seyretmişti. Ticari yollar ve borsa Bağdat ve Şam'a kayınca İslâmi paraya da temayül artmıştır¹⁰¹.

Mamul eşya üreten tezgâhların hammaddelerinden biri de bakırdı. İlkçağlardan itibaren bölge devletlerin kaynağı durumundaki Ergani ve Maden bakır yatakları, Kuzey Afrika ve Kafkasya'nın muhtelif yerleri, Orta Asya bakır ihtiyacını karşılayan önemli merkezlerdi. Ayrıca İslâm dünyasının demir ve çelik rezervi bakımından yoksun olması silah sanayisini olumsuz etkiliyordu. Bu yüzden tüccarların ithal ettiği ürünlerden biri de silahtı. Bunlardan Avrupa menşeli kılıçlar ya Endülüs civarından deniz yoluyla ya da Rus nehirleri vasıtasıyla Hazar topraklarından geçerek Kafkaslardan temin edilmekteydi¹⁰². Metalürji alanında temel ihtiyaç maddesi olan cıva, el sanatları için son derece önemliydi. Endülüs, Fergana, Nişabur, Bamyân'ın yanı sıra Tiflis, Azerbaycan'ın Şaz şehri cıva ithalatı yapılan başlıca şehirlerdendi¹⁰³.

Orta Çağda günlük hayatın ve ekonominin temel ihtiyaçlarından biri de tuz idi. Tuz gıda maddesi olarak tüketildiği gibi ihraç ürünlerinin uzun süreli saklanması açısından da koruyucu olarak kullanılan değerli bir endüstri maddesiydi. Haliyle tuz ihtiyacı da Abbasi ekonomisi için temel ihtiyaç maddelerinden olmuştur. İslâm dünyasının tuz ihtiyacının önemli bir kısmı, yakın olması nedeniyle başta Azerbaycan'ın Derbend¹⁰⁴ bölgesi, Büyük Sahra'nın kuzeyindeki Teğaze vahası, Hürmüz adası ve Teminden sağlanıyordu¹⁰⁵. Tuzun yanı sıra sanayide ve savaşlarda kullanılan Neft Yağının (petrol) geliri milyonlarca dirheme varan önemli bir gelir kaynağıydı. Bu yüzden Derbend tuz ve neft ocakları, bölgenin önemli gelir kaynaklarından biri olarak devletler arasında sürekli ilgi odağı olmuştur.

Odun ve kereste İslâm dünyasının başlıca sorunlarından birini teşkil ediyordu. Her şeyden önce maden ve cam gibi endüstri eşyalarının üretilmesi, ocaklarda eritilmesi ve işlenmesi için sadece odun kullanılmaktaydı. Örneğin 10 kg demir elde etmek için 150 metre küp odun gerekiyordu. Ayrıca odundan üretilen kömür de bir o kadar gerekli enerji kaynakları arsındaydı. Ayrıca gelişen şehir hayatının imarı için,

kereste hayati bir öneme sahipti. Gelişmiş sulama kanallarına su temin etmek için yaygın olan su dolapları yine kereste ihtiyacını had safhaya ulaştırmaktaydı. Bunlara ilaveten gemi endüstrisi için sağlam ve nitelikli kereste ihtiyacı İslâm devletinin vazgeçilmez hammadde kaynakları arasındaydı.¹⁰⁶

Merkezi İslâm şehirleri doğal olarak orman fakiriydi. Zaten Mezopotamya ve Suriye sahil şeridindeki ormanlar ise gemi yapımı ve benzer gerekçelerle Roma ve Bizans tarafından tüketilmiş, ihtiyaca cevap veremez hale getirilmişti. Bu şartlarda Bağdat, Basra ve Şam gibi endüstri şehirlerinin gerekli enerji ve hammadde kaynağı en yakın bölge olan Kafkaslardan temin edildi. Ermenistan ve Azerbaycan'dan getirilen odunlar Dicle nehrine bırakılarak nehir taşımacılığı ile doğrudan Bağdat'a nakledilirdi. Dolayısıyla odunun, İslâm ekonomisi için altın kadar değerli bir enerji kaynağı olduğu kuşkusuzdur. Bu tespit dikkate alındığında Kafkaslar, İslâm dünyası için stratejik önemi kadar ticareti besleyen enerji ve ham-maddenin kaynağı olması nedeniyle de kolayca vazgeçilemeyecek bir konumdaydı¹⁰⁷. Başka bir ifadeyle İslâm devletleri hammadde ve enerji bakımından Kafkasya, Kuzey Afrika ve Hindistan gibi yabancı ülkelere bağımlı durumda kalmıştı. Söz konusu bağımlılık, devlet politikalarını da derinden etkilemekteydi.

Görüldüğü üzere İslâm coğrafyasında başlayan ekonomik canlılık Kafkasları da etkilemiştir. Hıristiyan tebaa arasında vergi yükünden dolayı şikâyetler sık sık gündeme getirilse de söz konusu refah dönemi onları da etkilemiş sosyal ve kültürel yapılarında bir takım değişimler meydana gelmiştir.